

НАЗВАНИЯ ЗА ЖИЛИЩЕ В БЪЛГАРСКАТА ЕЗИКОВА КАРТИНА ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО

ВАНЯ МИЧЕВА

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
v.micheva@gmail.com

В това изследване се представят езиковите и семантичните реализации на концепта *жилище* в старобългарските класически и оригинални произведения от 9.–11. в., както и в творчеството на Патриарх Евтимий. Анализирани са системата от думи и словосъчетания и тяхната употреба в различни контексти с оглед на връзката им с християнската култура и със средновековната картина на света. Проследява се процесът на обогатяване на названията за жилище и на промяна в концептуалното съдържание на лексемите и словосъчетанията.

Ключови думи: названия за жилище, средновековна концептосфера, история на българския книжовен език

NAMES FOR LIVING PLACES IN THE BULGARIAN LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD IN THE MIDDLE AGES

VANYA MICHEVA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCE
v.micheva@gmail.com

This study presents the linguistic and semantic realizations of the concept of living places in the Old Bulgarian classical and original works from the 9th – 11th centuries and in the works of Patriarch Euthymius. A system of words and collocations and their use in different contexts are analyzed in view of their relation to Christian culture and the medieval picture of the world. The author traces the process of enrichment of the names for living places and the changes in the conceptual content of the studied words and collocations.

Keywords: names for living places, medieval conceptsphere, history of the Bulgarian literary language

В последните десетилетия обект на медиевистиката стана и всекидневието на средновековния човек. Ще споменем Робер Фосие, Жак Льо Гоф (Фосие/Fossier 2009; Льо Гоф/Le Goff 1998, 2007), както и българските из-

следователи Й. Андреев, Н. Хрисимов, Кр. Мутафова и др. (Андреев/Andreev 1992; Хрисимов/Hrisimov 2013, Мутафова (ред.) и др./Mutafova (ed.) et al. 2012), които разглеждат отделни аспекти от всекидневния живот през Средновековието. Средновековната картина на света обхваща различни страни от битието на хората като храна, дрехи, жилище, които се ситуират в битовата, социалната и религиозната сфера.

Жилището на човека от древността до наши дни е съсредоточие на своето пространство, в което азът се чувства защитен и може да се реализира в най-голяма степен. Средновековното българско жилище е обект на изследване в исторически (Ваклинов/Vaklinov 1977; Божилов, Гюзелев/Bozhilov, Guzelev 1999; Божилов/Bozhilov 2017 и др.) и в етнографски проучвания (Телбизов, Векова-Телбизова/Telbizov, Vekova-Telbizova 1963; Георгиева/Georgieva 1976; Вакарелски/Vakarelski 1977 и др.). Названията за жилище с оглед тяхната семантика и културни конотации присъстват и в редица етнолингвистични и езиковедски публикации (Признаково пространство културы/ Priznakovoe prostranstvo kul'tury 2002; Логический анализ языка/Logicheskii analiz iazyka 2003; Илиева/Ilieva 2006; Добрева/ Dobрева 2009; Валеева/Valeeva 2010; Витанова/Vitanova 2012а, 2012б, 2013; Китанова/Kitanova 2010, 2013а, 2013б, 2014, Мичева-Пейчева/Micheva-Peucheva 2012, 2013).

Жилището като елемент от концептосферата *всекидневие* не е било обект на специално проучване в диахронната лингвокултурология. В това изследване се представят езиковите и семантичните реализации на концепта *жилище* в избрани средновековни източници. Анализирани са система от думи и словосъчетания и тяхната употреба в различни контексти с оглед на връзката им с християнската култура и със средновековната картина на света.

1. Названия за жилище в старобългарските класически произведения

Старобългарските класически произведения, написани или преписани през 9.–11. в., са най-старият средновековен източник за названията за жилище в българския език. Материалът, който се анализира, е ексцерпиран от Архива на Секцията за история на българския език, от Старобългарския речник (Старобългарски речник/Starobalgarski rechnik 1999, 2009) и от Старославянският словарь (Старославянският словарь/Staroslavianskii slovar' 1999).

В старобългарските класически произведения се откриват следните названия за жилище: *домъ*, *жилице*, *кѣлтъ*, *кѣща*, *обитѣль*, *хлѣвина*, *храмъ*, *храмина*, *хъызъ*. Всички те имат основно значение 'постройка за живеене' и на концептуално равнище се осъществяват като пространство на своето, като притежание на аза. Лексемата *зѣданиѣ* е хипероним спрямо вече изредените, защото означава 'постройка'. Тя е от домашен произход и е с проз-

рачна семантика – от корена -зѣд-, засвидетелстван в зѣдати, съзѣдати ‘зидам, съграждам’.

Домът е място, в което всеки се завръща, за да бъде сред близки хора – приятели и съседи, и да сподели радостта си с тях. Такъв е контекстът в притчата за изгубената и намерена овца, която Исус разказва: ꙗ пришьдѣ въ домѣ свои. съзываетъ другѣгы. ꙗ сѣсѣдѣгы ꙗла имѣ. радуютѣ сѣ съ мною. З Лк 15.6.

Домът е защитено пространство, където азът може да намери помощ в тежките изпитания на болестта: отрокъ мои лежитъ въ домоу ослабленъ М Мт 8.6; ꙗ шедѣше домови обрѣте отроковицѣ лежащѣ на одрѣ и вѣсѣ ишедѣшѣ М Мк 7.30.

Там човек се прибира и след изцелението от неизлечимо страдание – изчистен от бяс или недъг: възврати сѣ въ домѣ твои. и повѣдан елико ти сътвори бѣ М Лк 8.39; тевѣ ꙗлѣ възстани и възьми одрѣ. твои и иди въ домѣ твои М Мк 2.11.

Затова домът, назован храмнина в текста на Мариинското евангелие, трябва да бъде здрав, построен върху каменна основа. По думите на Исус и неговото учение може да бъде непоклатимо и неунищожимо като такъв дом, ако вярващите не само слушат, но и изпълняват божии завети: въсѣкѣ оубо иже слышитъ словеса моѣ си и творитъ ѣ. оуподоблѣ и мжжѣ мждроу. иже созѣда храмнинѣ своиѣ на камене М Мт 7.24.

Домът се осмисля като съчетание от материални и духовни ценности. Това концептуално съдържание на езиково равнище се осъществява със семантичното развитие на лексемата домѣ. От една страна, тя означава ‘имущество, което се намира в жилището; имот’: горѣ валиѣ кънигѣуниа. и фарисѣи ... ѣко сънѣдаатѣ домгы въдовицѣ М Мт 23.13, а от друга страна, домѣ назовава ‘хора, които обитават едно жилище; домочадие’: и възвративѣше сѣ въ домѣ. радовашѣ сѣ въсѣмѣ домоу вѣровавѣше ꙗви С 537.13; реуе ели ꙗс ѣко бѣгѣ твои живѣ естѣ. ꙗ вѣрова самѣ и весь домѣ его М Йо 4.53. Това очовечаване на дома като пространствен и материален обект и отъждествяване с членовете на семейството, рода от аксиологична гледна точка е много съществено. То доказва, че домът е част не само от битовата картина на света, но и от антропогенния код в средновековната концептосфера. Подобен семантичен процес протича и с лексемите село и град в историята на българския език – в старобългарския период само градѣ има такава значение, но през 17. в. в езика на новобългарските дамаскини и двете лексеми означават и ‘жители на населено място’. Така е и в съвременния ни език.

В дома, вербализиран с храмнина, човек намира спасение, когато го гонят враговете му. Но според Житието на Св. Исакий в Супрасълския сбор-

ник и там без закрилата на Бог можеш да загинеш: стати противъ врагомъ своимъ, и повѣгниши отъ лица ихъ и поженитъ тѣ и въѣгниши въ храминѣ. и тоу живъ огнѣмъ съгориши С 195.13

Следователно и най-защитеното свое пространство в средновековната концептосфера се осмисля в рамките на религиозната картина и се нуждае от божественото присъствие на висшата сакрална сила.

Колкото и ценен да е домът като свое пространство, често той трябва да бъде изоставен в името на Бога. Семата ‘лишаване от дом’ се реализира по няколко начина в концептуалното съдържание на концепта *жилище*.

В някои случаи светите хора избират скромната килия пред голямата къща, защото техният аскетичен начин на живот изисква лишаване не само от храна и дрехи, но и от удобно място за живеене. В Житието на св. Исакий той избира двойната килия пред просторния палат, за да служи истински на Бога: *мьлуаливжъ жизньъ юстьъ обѣкъль, и не трѣбуютъ нынѣ красенъ хлѣвинъ сътвори юмоу клѣтъ дѣвопомоститѣ* С 204.17.

В други случаи напускането на дома е свързано с поемане по пътя на мъченичеството. Светите Йона и Варахисий напускат своя дом, за да споделят мъките на затворените в тъмница християни, а след това да изтърпят жестоки изтезания, като отстояват християнската вяра пред езическия цар и неговите съдии до смъртта си: *сина оубо свѣтага ... оставивъша жилиште свое. идоста на мѣсто то идеже неустивии вльсви мжуаухъ кръстиангы* С 255.17.

Достоен за подражание е и апостолският модел на служене. Последователите на Исус се лишават от свое жилище, вербализирано с три лексеми: *хлѣвина, къща, домъ*, за да покажат, че Исус и неговите ученици съзнателно избират бездомността. Липсата на дом влиза в опозиция със *светлите домове, просторните преддверия и дългите дворове*, които се строят за обикновените хора: *не имамъ хлѣвингы оурочьны. не имамъ къштѣ ни домоу. да навъкнжтъ иже свѣтъльнѣ домгы дѣлажтъ. и пространгыя притворы. и дългыя дворы. како не имѣ х̄с̄ кде главы подъклонити* С 416. 5.

Утвърждава се тезата, че апостолите и Синът Божи са бездомни, за да могат да проповядват свящото слово. Бездомността, изразена с фразеологизма *не имѣ кде главы подъклонити*, е част от тяхното битие. И в съвременния български език съчетанието *подслоня глава* означава ‘намеря убежище, подслоня се’.

В старобългарския език лексемата *вєсхрѣмьникъ* със значение ‘бездомник’ се отнася единствено за Христос (С 454.18). В същия контекст на Словото за погребение Христово в Супрасълския сборник още веднъж с езикови средства се изтъква липсата на дом като белег на неговата изключителност и божественост. Открива се низходяща градация от названия на

своето. Тя започва с градъ 'селище' като название на най-широкото свое, обхваща въсь 'малко населено място' и стига до храмъ и обитѣль със значение 'дом' и родъ 'семейство' като номинации на най-тясното свое. Следователно Божият Син е лишен от всички пространствени форми на своето: вѣжавшааго от самѣхъ пеленъ въ егѹптѣ, иже ни града ни въси, ни храма ни обитѣли ни рода иматъ въ стоҹудѣи странѣ С 455.5.

Анализът на засвидетелстваните употреби в старобългарските класически произведения показва, че голяма част от контекстите пряко или косвено (чрез притчите на Иисус) са обвързани с религиозната картина на света. Присъствието на сакралния код в названията за жилище най-ясно личи при употребите на лексемата домъ със значение 'храм, църква' и на думите храмъ, храмаина със значение 'къща, в която някой живее': блажені живѣштіе въ домоу твоємъ. въ вѣкѣхъ вѣкомъ въсхвалятъ СП 83.5; азъ же... въидѣхъ въ домъ твоѣ. поклонѣхъ съа къ цркви стѣи твоѣи СП 5.8; не творите домоу отъца моего в домоу коупѣнааго М Йо 2.16; аште ви вѣдѣлъ гнѣхъ храма въ кжж стражж татъ придетъ. вѣдѣлъ оубо ви. ꙗ не ви оставилъ подъргыти храма своего З Мт 24.43; аште ви вѣдѣлъ гнѣхъ храмны въ кы часъ татъ придетъ. вѣдѣлъ оубо ви. ꙗ не далъ подъкопати домоу своего З Лк 12.39.

Така в средновековната концептосфера домът и храмът се отъждествяват, като едновременно могат да бъдат и жилище за вярващите, и място за поклонение пред Бога. Подобни семантични процеси могат да се обяснят със сакрализирането на своето, с осмислянето и на дома, и на църквата като свещени места, които приютяват хората и им дават материално и духовно убежище.

Доказателство за това са и образните употреби на някои от названията за жилище, при които човешката душа се представя като вместилище на сакрални сили, като по-често става дума за Светия Дух, а само в единични случаи за дявола: ѡ вѣити нанѣхъ храмоу. и жилищю. прѣстѣааго ємоу дѣха СЕ 60a7; оуста твоѣа вѣдѣхъ акы оуста отча и стѣааго доуха храмъ вѣдѣши С 380.16; посъли въ ма стѣы дѣхъ твоѣи ... ꙗко хлѣвина твоѣ єсѣи. да монли дверьми ишедѣ дѣхъ твоѣи стѣы. посъланъ товож СЕ 41b20; ꙗ сътвори въ мнѣ жилище стѣоумоу твоємоу дѣхоу СЕ 41a14; оу горѣ мнѣ тако жишѣи єсѣи дѣаавле С 517.9.

Освен названията: домъ, жилище, клѣтѣ, кжща, обитѣль, хлѣвина, храмъ, храмаина, хъызъ, в старобългарските класически произведения са засвидетелствани и други лексеми, в чиято семантична структура се открива и значението 'жилище'. Съществителното дворъ покрай основната си реализация като 'оградено място около постройка' се среща и като 'място за живеене': сим же ведомомъ вѣвѣшемъ въ анемоуранинѣ дворъ. Възвѣстиша

ѸМѸ О НИХЪ С 59.2. Лексемата *сѣло* освен ‘нива’ и ‘селище’ означава и ‘дом, къща’. Лексемата *градъ* ‘населено място’, ‘градина’, ‘крепост’ се свързва с *граждѣньѣ*. в колокацията *пещѣрноѣ* *граждѣньѣ* ‘пещерно жилище’. Съществителното *кровъ* наред с по-тясното значение ‘покрив’ се употребява и със значение ‘дом, жилище’ и ‘шатра’. Може да се каже, че в тази лексико-семантична група влизат съществителни с по-широко и по-тясно значение. Тяхната многозначност в историята на българския език постепенно се ограничава, като *село* пази значението си ‘къща, жилище’ и в езика на новобългарските дамаскини, и днес; *кров* обаче е с ограничена употреба и няма такова значение, а в съвременния ни език се употребява *покрив* както с конкретна семантика ‘най-горната част на сграда’, така и с преносна ‘дом, жилище’.

От същите корени, които са общославянски, домашни, като за *къща* етимолозите посочват южнославянски произход, се развиват словообразователни варианти, които и по семантика се включват в концептосферата за ‘постройка’: *кѣтъка* ‘къщичка’, *жище* ‘жилище’, *хъзина* ‘килия’ и ‘постница’, *прѣдъдвориѣ* ‘преден двор’, *срѣдодвориѣ* ‘вътрешен двор’, *хлѣвъ* ‘обор’, *граждѣ* ‘конюшня’. Ще спомена още лексемата *кошара*, макар че не е производна от посочените корени, защото е засвидетелствана в Псалтира на Димитър от XI в. в Молитва срещу вълк със същото значение, което пази и до днес, и със сигурност е част от говоримия старобългарски език.

Част от названията за жилище развиват стеснено значение ‘стая’ (*кѣтътъ*, *кѣтъка*, *обитѣль*, *хлѣвина*) или стеснено църковно ‘монашеска килия’ (*хлѣвина*, *кѣтъка*, *обитѣль*). Налице са и названия за ‘палатка, временно място за живеене’ – *сѣнь* и *скинии*, като *скинии* пази и богословско терминологично значение ‘староеврейски походен храм’ и е заемка от гръцки.

Важен факт, който определено има своето лингвокултурологично обяснение, е наличието на заемки в названията от проучваната група само и изключително при лексеми за жилище на управник, владетел. Съществителното *полата* ‘дворец’ и съчетанието *цѣсари полатгы* ‘царски дворци’ са от гръцки; *прѣторъ* и *прѣтори* ‘дворец на наместника на римска провинция’ са заемки от гръцки, *варъ* ‘дворец’ само с две употреби в Синайския псалтир, но с продължаващ живот в някои по-късни преписи (Илиев/Пиев 2016) също е гръцка заемка. В старобългарския език са съществували и домашни названия за жилище на владетел, но те не са засвидетелствани в класическите произведения, тъй като реалитата е по-рядка в битието на българите, а в християнската книжнина аксиологична стойност имат не богатите къщи, а домът на Бога, който се назовава *чрътогъ*. Внимателният семантичен анализ насочва именно към такова тълкуване, въпреки че в лексикографските източници за *чрътогъ* е дадеда дефиницията ‘палат, дворец’ (Старобългарски речник/Starobalgarski rechnik 2009: 1204) и ‘вътрешно помещение, по-

кои' (Старославянский словарь/Staroslavianskii slovar' 1999: 783): не затвори ви вѣко. чрътога твоего ... прими мене заблѣдѣшааго бѣже. и поилоуи ма СЕ 85a18. ѿс отиде отътѣждоу ... алуштѣа правѣдѣти насытити. на вѣрж оутврьдити. ти тѣгда прити на славѣнжѣ съмрътъ. пауе же въ чрътогѣ С_404.24.

Лексемата чрътогъ е една от малкото с утвърден прабългарски произход. Според етимолозите тя произлиза от езика на древните българи. В него, както и в говоримия старобългарски език вероятно тя е означавала 'дворец, жилище на владетел'. Доказателство за това е, че тази семантика се пази и до днес в поезията и във възрожденската литература (сравни: *на вечна стража спрял един чертог старинен, / един чертог зловец виши безгласен стан* (Д. Дебелянов).

В старобългарските класически произведения се откриват и названия за частите на жилището. За покрив са засвидетелствани кровъ, покровъ, стѣла, строгъ, стрѣха, скъдълъ; за стена: стѣна, стание, градъ, зъдъ; за врата: врата, двѣрь, двѣръца, като двѣръца има второ значение 'прозорец'. Данните от ръкописите показват, че през 9.–11. в. българите добре са владеели изкуството на построяването и са разполагали с разнообразни думи за назоваване на елементите от сградата. За вътрешните елементи на жилището лексиката е по-ограничена – за легло: ложе, одръ, постѣла, за постелка върху леглото: рогозина, постѣла; за маса за хранене: дъска, трапѣза от гръцки; за скамейка, място за сядане: столъ. С оглед на християнската културна парадигма, която утвърждава аскетизма и раздаването на богатството като достойни модели на поведение, които водят към праведност и вечен живот, представата за оскъдната вътрешност на жилището отговаря на християнските императиви.

2. Названията за жилище в оригиналното творчество на средновековни книжовници

В творчеството на Йоан Екзарх се откриват незасвидетелствани в класическите произведения названия. За жилище на владетел освен гръцката заемка полата в Шестото слово на *Шестоднев* – в описанието на преславския двор – книжовникът използва думата двѣръць, която в историята на българския език се утвърждава като най-честото домашно название: И прочее въ двѣръць въшѣдѣ и оузьрѣвъѣ полатѣ въсогы и цръкѣви издобренѣи безъ года каменниемъ и дрѣвомъ и шаромъ, изжтри же мраморомъ и мѣдижъ, сьрѣвромъ и златомъ Шестоднев 205c–205d (Cyrillomethodiana).

Този текст вербализира представата на средновековния българин за разкош, като Йоан Екзарх описва не предметите във вътрешността на сградите, а материалите, с които са построени и украсени: камък, дърво, боя, мрамор, мед, сребро и злато.

В творчеството на преславския книжовник от 9. в. се срещат за първи път и лексемите *истѣва*, романска или германска заемка (БЕР/BER, 2 2012: 15), и *кома̀ра*, гръцка заемка (БЕР/BER, 2 2012: 568), които и до днес се употребяват в книжовния ни език и в диалектите (сравни: *комарник* Витанова/Vitanova 2012).

В текста на Богословието още веднъж се потвърждава връзката между битовата и религиозната картина на света. Лексемата *село* се осъществява като ‘жилище на Иисус’ в ролята на хипероним, който се конкретизира с хипонимите *ясли*, *пещера*, *голгота*, *кръст* и т.н.: *ѣмоу село, гаже соутъ: асли, пещера, голгофа, кръстъ, животворьнъи гробъ, сионъ, црѣквиагъ верховьнии градъ* Богословие_254а 2–6 (Cyrillomethodiana).

В творчеството на Климент Охридски по данни от *Речника на словата на Климент Охридски* (Христова/Hristova 1994) названията за жилище са: *домъ*, *жилище*, *клѣтъ*, *обитѣль*, *хлѣвина*, *храмъ*, *храмина*. Не се откриват *кѣща* и *хъизъ*, а *кровъ*, *дворъ* и *село* не развиват семантика ‘дом, място за живеене’. Иновация е лексемата *обитѣлище*, която е производна от *обитѣль* и суфикс *-ище*, с който се образуват съществителни за място (сравни: *таилице*, *хранолице*, *нърище*). Думата *обитѣлище* е еднократно засвидетелствана в *Похвалата за светите Кирил и Методий*. От названията за дом на владетел Климент Охридски употребява само *полата*.

Козма Презвитер в своята *Беседа против богомилите* използва някои от най-разпространените названия за жилище: *домъ*, *обитѣль*, *село*, *храмъ*, *хлѣвина*, *хъизъ* (по данни на Давидов/Davidov 1976). Липсват обаче *клѣтъ*, *кровъ*, *кѣща*. Наблюдават се и някои специфични семантични процеси: *храмъ* се реализира само със семантика ‘дом’, *храмина* означава само ‘стая’ или ‘килия’; съществителното *мѣсто* има и значение ‘жилище, място за живеене’, тоест семантичната му структура е обогатена в сравнение със старобългарските класически произведения. Съществителното *село* означава и ‘дом’ и се съотнася със сакралния код в средновековната концептосфера: *Богъ посредѣ тебе не подвижиши сѧ, ѡсти во тѧ село свое вѣшнѣи* (Давидов/Davidov 1976: 271). Презвитер Козма не употребява нито едно от названията за жилище на владетел, богат човек като *полата*, *дворьць*, *чрьтогъ*, а предпочита описателното словосъчетание *домовете на богатите*: *богатыхъ домъ паучѣ црѣкы любили* (Давидов/Davidov 1976: 90), като и в този контекст дидактичното послание е ясно – не трябва да се предпочитат домовете на богатите пред молитвените храмове. На езиково равнище то се изразява чрез противопоставянето *богатыхъ домъ* – *црѣкы*.

В оригиналните произведения на Патриарх Евтимий концептът *жилище* има следните репрезентанти: *домъ*, *жилище*, *обитѣль*, *обитѣлище*,

храмъ, хранина (Kaluzniacki 1901). Не са засвидетелствани къща и хъызъ, а клѣтъ и хлѣвина са с по-тясно значение ‘стая’. Открива се една нова дума – колиба, заемка от гръцки. С нея се назовава малка къщичка, като във всички контексти става дума за ‘жилище на отшелник’, например за колибата на св. Иван Рилски (и сътвори малъ жт хрестѣа колибѣ) или на св. Филотея (и тано. въ поустыни. хуѣдж сътворише колибѣ). Може да се направи извод, че Патриарх Евтимий въвежда в книжовния език една общоупотребима дума, която превръща в богословски термин. Утвърждава се и богословското значение на обитѣль – ‘манастир’, което се съхранява през вековете и днес е основното значение на лексемата: въ прѣлежщнииъ врьтпѣ црѣвь създаше обитѣль съставншѣ ЖИР 20.31; съ нмии же вѣше послѣдствѣиѣ н поуменъ обитѣлн прѣбнагѣ. н вѣсн сѣщен пѣ нмиѣ мнннн. ЖИР 24.25.

Стеснява се и се променя с оглед на културните конотации значението на клѣтъ. И в трите употреби клѣтъ назовава ‘стая, покои на Божия Син’: тѣщааше сѣ по пѣниѣ вѣвестн тѣ црѣ въ клѣтъ своѣ. н слышатн многожелателнын женнхѣвъ къ нн глѣщъ глѣ ПслН 606г16. Следователно реализациите на клѣтъ изцяло се включват в сакралния код на концептосферата от тази епоха.

С подобна семантика като ‘дом на Бога’, ‘небесно царство’ се осъществява и лексемата урътогъ. и вѣнѣць приетъ от владѣикы гавѣ, когомѣдраа, нетлѣннѣи и вниде съ нимъ въ урътогъ Теоф_263.2; покажи мѣ моудръниимѣ дѣламъ хѣ мои равноуисльноу, вѣводе мѣ съ ними въ нетлѣннѣи урътогъ црѣтѣа твоего ПслН_610г27.

Откриват се колокациите домъ вожи ‘църква’, небесное жилище ‘небесни селения, рай’, свѣтоѣ жилище ‘дом на Господ Бог’, небеснага обитѣль ‘небесни селения’.

Анализът на всички контексти с названия на жилище в творчеството на Патриарх Евтимий много ясно откроява тенденцията към стесняване на конкретното значение ‘дом, място за живеене’ и разширяване на сферата на образните употреби. Такива употреби преобладават при жилище, домъ, обитѣль: искрънѣа Христова рабо, доврѣдѣтѣлнѣи домѣ, доуѣа свѣтаго жилище ЖФ 97.26; занѣ жилище вѣше прѣстѣѣ дхѣ ЖП 76г1; прѣнаа глѣще хѣа рабо нескврѣннаа невѣсто. чнстаа голжвице. дхѣ стѣго обитѣлн ЖФ 94.5.

Лексеми, които назовават гранични топоси на дома, като дворъ и врата, се свързват със сакралното в съчетанията двори господни, врата Сиона, смирѣтнага врата; дверьъ също се реализира като вход към сакрално пространство в съчетанието свѣтѣнѣа двѣри.

Образните употреби, новите думи и новите значения с терминологичен характер, както и словосъчетанията в езика на Патриарх Евтимий изтласкват названията за жилище от битовата картина на света с пространствения и социалния код и ги приобщават към религиозната картина на света с доминиране на сакралния код. Тази трансформация е резултат на съзнателната книжовна дейност на Патриарх Евтимий, при която утвърждаването на исихастките идеи за служенето на Бога по достоен начин чрез безмълвие, пустиножителство, въздигане до видение и беседване с Всевишния се извършва и чрез промяна на езиковите средства и тяхното концептуално съдържание.

3. Заключение

Анализът на названията за жилище в класическите и оригиналните произведения от старобългарския период показва, че голяма част от текстовете пряко или косвено са обвързани с религиозната картина на света. Присъствието на сакралния код в названията за жилище най-ясно личи при употребите на лексемата *домъ* със значение ‘храм, църква’ и на думите *храмъ*, *храмнна* със семантика ‘къща, в която някой живее’.

Основните названия са от домашен произход: *домъ*, *жнлциѣ*, *клѣтъ*, *кжща*, *овитѣлъ*, *хлѣвна*, *храмъ*, *храмнна*, *хызъ*. За название на жилище на владетел са засвидетелствани заемките от гръцки: *полата*, *варь*, *преторъ*, *преторни*. По този начин противопоставянето ‘обикновено жилище’ – ‘дом на управник’ се съотнася с опозицията свое – чуждо не само на семантично, но и на езиково равнище. В християнската книжнина аксиологична стойност имат не богатите къщи, а домът на Бога, който се назовава *чрътогъ*. Тази лексема с прабългарски произход вероятно в говоримия старобългарски език е номинация на дворец, но се преосмисля като ‘Божи дом’ в богослужебните съчинения.

В оригиналните произведения на средновековните книжовници се откриват нови лексеми, незасвидетелствани в класическите паметници: *дворьць*, *нетъба*, *комара* (Йоан Екзарх), *овитѣлциѣ* (Климент Охридски), *колнка* (Патриарх Евтимий), както и нови богословски термини, образни употреби и словосъчетания, които приобщават названията за жилище към сакралната сфера.

В концептуалното съдържание на названията се утвърждават следните семи: жилището е защитено свое пространство и място за социални контакти; домът е съчетание от материални и духовни ценности; домът като пространствен и материален обект се очовечава, като се отъждествява с членовете на семейството; лишаването от дом е съзнателен избор на тези,

които тръгват по пътя на аскетизма, мъченичеството или апостолството; бездомността на Иисус има парадигматична стойност в християнската култура и специфичен езиков израз – **БѢСХРАМНИКЪ**.

Всички езикови и семантични особености на названията на жилище в избраните източници доказват връзката с религиозната картина на света и с антропогенния код в средновековната концептосфера.

Благодарности

Авторката изказва благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките по двустранно споразумение за безвъзмездни средства между БАН и Румънската академия – проект *Всекидневният живот през Средновековието по лексикални данни от български и румънски език*.

Acknowledgments

The financial support from the Bulgarian Academy of Sciences under Bilateral grant agreement between BAS and the Romanian Academy is gratefully acknowledged.

СЪКРАЩЕНИЯ / ABBREVIATIONS

ЖИР – Житие на св. Иван Рилски; ЖП – Житие на св. Петка; ЖФ – Житие на св. Филотея; З – Зографско евангелие; М – Мариинско евангелие; ПслН – Похвално слово за св. Неделя; С – Супрасълски сборник; СЕ – Синайски евхологий; СП – Синайски псалтир; Теоф – Служба за св. Теофана.

ЛИТЕРАТУРА

- Андреев 1992: *Андреев, Й.* Всекидневието на българите през XII–XIV век. София, УИ „Св. Климент Охридски“.
- БЕР 1979: Български етимологичен речник. Т. 2. София, Издателство на БАН.
- Вакарелски 1977: *Вакарелски, Хр.* Етнография на България. София, Издателство на БАН.
- Ваклинов 1977: *Ваклинов, Ст.* Формиране на старобългарската култура. София, Наука и изкуство.
- Валева 2010: *Валева, Д.* Репрезентация концепта дом в руской языковой картине мира. Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Казань.
- Витанова 2012а: *Витанова, М.* Концептите село и град в българския език. – В: *Човек и свят. Лингвокултурологични проучвания*. София, БУЛ–КОРЕНИ, с. 191–207.
- Витанова 2012б: *Витанова, М.* Названия за жилище в българските диалекти. – В: *Човек и свят. Лингвокултурологични проучвания*. София, БУЛ–КОРЕНИ, с. 70–78.

- Витанова 2013: *Витанова, М.* Город и село во фразеологии и диалектах болгарского языка. – В: *Славянский мир в третьем тысячелетии*, кн. II. Москва, Институт славяноведения РАН, с. 194–217.
- Георгиева 1976: *Георгиева, Б.* Традиционна строителна и жилишна терминология. – *СбНУ*, кн. LV, с. 99–143.
- Давидов 1976: *Давидов, А.* Речник индекс на Презвитер Козма. София, Издателство на БАН.
- Добрева 2009: *Добрева, Е.* Опозицията град – село. – *Език и литература*, кн. 1–2, с. 70–78.
- Илиев 2016: *Илиев, Иван И.* Някои особени лексеми в старобългарския превод на Иполитовото тълкувание на Книга на пророк Даниил. – *Slavia Meridionalis* 16, Instytut Slawistyki PAN, с. 103–125.
- Илиева 2006: *Илиева, И.* Интерпретация на опозицията свое – чуждо и добро – лошо в езиковата картина на света. – В: *Свое и чуждо в културата на българии и сърби*. Велико Търново, УИ „Св. св. Кирил и Методий“, с. 26–39.
- Китанова 2010: *Китанова, М.* Концептът семейство в българските пословици и поговорки. – В: *Етнолингвистични етюди*. Велико Търново, Знак’94, с. 99–134.
- Китанова 2013а: *Китанова, М.* Свой за чуждите и чужд за своите. София, Liternet.
- Китанова 2013б: *Китанова, М.* Семантичката опозиция свой – чуждой в българската терминология на родства. – В: *Славянский мир в третьем тысячелетии*, кн. II. Москва, Институт славяноведения РАН, с. 150–193.
- Китанова 2014: *Китанова, М.* Представата за дома в българската езикова картина на света. – *Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*, кн. XXVII, с. 54–75.
- Логически анализ на езика 2003: *Логически анализ на езика. Космос и хаос: концептуални полета на реда и без реда*. Отв. ред. Н. Д. Арутюнова. Москва, Индрик.
- Льо Гоф 1998: *Льо Гоф, Ж.* Въображаемият свят на Средновековието. София, Агата А.
- Льо Гоф 2007: *Льо Гоф, Ж.* Европа, да се запознаем. София, Рива.
- Мичева-Пейчева 2012: *Мичева-Пейчева, К.* Семантичката опозиция свой – чужд в Словото на Дамаскин Студит за десетте божии заповеди. – В: *Магията на думите. Езикова езиковедска изследвания в чест на проф. д.ф.н. Лилия Крумова-Цветкова*. София, Академично издателство „Проф. М. Дринов“, с. 493–502.
- Мичева-Пейчева 2013: *Мичева-Пейчева, К.* Опозиция „свой – чуждой“ в класическите древнобългарски произведения. – В: *Славянский мир в третьем тысячелетии*, кн. II. Москва, Институт славяноведения РАН, с. 131–149.
- Мутафова (ред.) и др. 2012: *Мутафова, Кр.* (ред.) и др. Стандарти на всекидневието през Средновековието и Новото време. Велико Търново, „Фабер“.
- Признаково пространство на културата 2002: *Признаково пространство на културата*. Отв. ред. С. М. Толстая. Москва, Индрик.

- Старобългарски речник 1999, 2009: *Старобългарски речник*. Т. I (1999), Т. II (2009). София, Издателство „Валентин Траянов“.
- Старославянский словарь 1999: *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*. Москва, Русский язык.
- Телбизов, Векова-Телбизова 1963: *Телбизов К., Векова-Телбизова М.* Традиционен бит и култура на банатските българи. – *СбНУ*, кн. LI. София, Издателство на БАН.
- Фосие 2009: *Фосие, Р.* Обикновеният човек през Средновековието. София, Рива.
- Хрисимов 2013: *Хрисимов, Н.* Всекидневието в Първото българско царство (по писмени и археологически данни). Дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор“. Велико Търново.
- Христова 1994: *Христова, И.* Речник на словата на Климент Охридски. София, УИ „Св. Климент Охридски“.
- Сyrillomethodiana: *Cyrillomethodiana*. Текстов корпус. <<https://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/list>> [20.09.2021].
- Kaluzniacki 1901: *Kaluzniacki, E.* Werke des Patriarchen von Bulgarien Eutymius. Wien, C. Gerold.

REFERENCES

- Andreev 1992: *Andreev, Y.* Vsekidneviето na balgarite prez XII–XIV vek. Sofia, UI “Sv. Kliment Ohridski”.
- BER 1979: *Balgarski etimologichen rechnik*. Tom 2. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- Cyrillomethodiana: *Cyrillomethodiana*. Tekstov korpus. <<https://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/list>> [20.09.2021].
- Davidov 1976: *Davidov, A.* Rechnik indeks na Prezviter Kozma. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- Dobrev 2009: *Dobrev, E.* Opozitsiyata grad – selo. – *Ezik i literatura*, kn. 1–2, s. 70–78.
- Fossier 2009: *Fossier, R.* Obiknoveniyat chovek prez Srednekovieto. Sofia, Riva.
- Georgieva 1976: *Georgieva, B.* Traditsionna stroitelna i zhilishtna terminologiya. – *SbNU*, kn. LV, s. 99–143.
- Hrisimov 2013: *Hrisimov, N.* Vsekidneviето v Parvoto balgarsko tsarstvo (po pismeni i arheologicheski dannii). Disertatsiya za prisazhdane na nauchnata i obrazovatelna stepen “doktor”. Veliko Tarnovo.
- Hristova 1994: *Hristova, I.* Rechnik na slovata na Kliment Ohridski. Sofia, UI “Sv. Kliment Ohridski”.
- Iliev 2016: *Iliev, Ivan I.* Nyakoi osobeni leksemi v starobalgarskiya prevod na Ipolitovoto talkuvanie na Kniga na prorok Daniil. – *Slavia Meridionalis* 16, Institut Slawistyki PAN, s. 103–125.
- Ilieva 2006: *Ilieva, I.* Interpretatsiya na opozitsiyata svoe – chuzhdo i dobro – losho v ezikovata kartina na sveta. – In: *Svoe i chuzhdo v kulturata na balgari i sarbi*. Veliko Tarnovo, UI “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, s. 26–39.
- Kaluzniacki 1901: *Kaluzniacki, E.* Werke des Patriarchen von Bulgarien Eutymius. Wien, C. Gerold.

- Kitanova 2010: *Kitanova, M.* Kontseptat semeystvo v balgarskite poslovitsi i pogovorki. – In: *Etnolingvisticzni etyudi*. Veliko Tarnovo, Znak'94, s. 99–134.
- Kitanova 2013a: *Kitanova, M.* Svoy za chuzhdite i chuzhd za svoite. Sofia, Linternet.
- Kitanova 2013b: *Kitanova, M.* Semanticheskaia oppozitsiia svoi – chuzhoi v bolgarskoi terminologii rodstva. – In: *Slavianskii mir v tret'em tysiacheletii*, kn. II. Moskva, Institut slavianovedenia RAN, s. 150–193.
- Kitanova 2014: *Kitanova, M.* Predstavata za doma v balgarskata ezikova kartina na sveta. – *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik "Prof. Lyubomir Andreychin"*, kn. XXVII, s. 54–75.
- Logicheskii analiz iazyka 2003: *Logicheskii analiz iazyka. Kosmos i kaos: kontseptual'nye polia poriadka i besporiadka*. Otv. red. N. D. Arutiunova. Moskva, Indrik.
- Le Goff 1998: *Le Goff, J.* Vaobrazhaemiyat svyat na Srednevekovieto. Sofia, Agata A.
- Le Goff 2007: *Le Goff, J.* Evropa, da se zapoznaem. Sofia, Riva.
- Micheva-Peycheva 2012: *Micheva-Peycheva, K.* Semantichnata opozitsia svoi – chuzhd v Slovo na Damaskin Studit za desette bozhi zapovedi. – In: *Magiyata na dumite. Ezikovedski izsledvaniya v chest na prof. d.f.n. Lilia Krumova-Tsvetkova*. Sofia, Akademichno izdatelstvo "Prof. M. Drinov", s. 493–502.
- Micheva-Peycheva 2013: *Micheva-Peycheva, K.* Oppozitsia "svoi – chuzhoi" v klassicheskikh drevnebolgarskikh proizvedeniakh. – In: *Slavianskii mir v tret'em tysiacheletii*, kn. II. Moskva, Institut slavianovedeniia RAN, s. 131–149.
- Mutafova (red.) i dr. 2012: *Mutafova, Kr.* (red.) i dr. Standarti na vsekidnevieto prez Srednevekovieto i Novoto vreme. Veliko Tarnovo, "Faber".
- Priznakovoe prostranstvo kul'tury 2002: *Priznakovoe prostranstvo kul'tury*. Otv. red. S. M. Tolstaia. Moskva, Indrik.
- Starobalgarski rechnik 1999, 2009: *Starobalgarski rechnik*. T. I (1999), T. II (2009). Sofia, Izdatelstvo "Valentin Trayanov".
- Staroslavianskii slovar' 1999: *Staroslavianskii slovar' (po rukopisiam X–XI vekov)*. Moskva, "Russkii iazyk", 1999.
- Telbizov, Vekova-Telbizova 1963: *Telbizov K., M. Vekova-Telbizova*. Traditsionen bit i kultura na banatskite balgari. – *SbNU*, kn. LI. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- Vakarelski 1977: *Vakarelski, Hr.* Etnografiya na Bulgaria. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- Vaklinov 1977: *Vaklinov, St.* Formirane na starobalgarskata kultura. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Valeeva 2010: *Valeeva, D.* Reprezentatsiia kontsepta dom v russkoi iazykovoi kartine mira. Avtoreferat na soiskanie uchenoi stepeni kandidata filologicheskikh nauk. Kazan'.
- Vitanova 2012a: *Vitanova, M.* Kontseptite selo i grad v balgarskiya ezik. – In: *Chovek i svyat. Lingvokulturologichni prouchvaniya*. Sofia, BUL–KORENI, s. 191–207.
- Vitanova 2012b: *Vitanova, M.* Nazvaniya za zhilishte v balgarskite dialekti. – In: *Chovek i svyat. Lingvokulturologichni prouchvaniya*. Sofia, BUL–KORENI, s. 70–78.

Vitanova 2013: *Vitanova, M. Gorod i selo vo frazeologii i dialektakh bolgarskogo iazyka.* – In: *Slavianskii mir v tret'em tysiacheletii*, kn. II. Moskva, Institut slavianovedeniia RAN, s. 194–217.

✉ Доц. д-р Ваня Мичева

Секция за история на българския език

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ *Assoc. Prof. Vanya Micheva, PhD*

Department of History of Bulgarian Language

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria

Публикувано: 30 декември 2021

Published: 30 December 2021